

«պա այդ պարտականությունը ես կատարում էին ժերեր բնեւորակից պարտականները»⁵, Պոլսի այս երեք խմբագիրներից մեկը հենց ա. Վրթանեսն էր, բայց դա զեռ բավական չէ «Թուրքական Հայկազյանի» խմբագիրը և տպարանատերն ա. Վրթանեսին համարելու նամար, ինչպես դա, վերահիշյալ աղբյուրներից դատ, տրել են Հ. Բոսյանը⁶ և Զմյուռնիայի հայկական պապական Նովորոսիսի արժեքավոր «Հուշամատուանի» հեղինակը⁷։ Ստովելի ես, որ Վրթանեսի անունը չենք գտնում «Թուրքական Հայկազյանի» աշխատակիցների ու զեկավարների ցանկում։

«Թուրքական Հայկազյանի» բայց բնծայման մամուլակաշրջանը համարվում է 1854—1855 թթ. նշելով այդ տարեթիվը, Գ. Լեոնյանը, իսկ նրա նետությունումը նաև Հովհ. Պետրոսյանը գրում են, թե այն մի տարվա կյանք էլ չի ունեցել և 1855-ի սկզբներին փակվել է։ Բայց զեռես 1894 թ. Մ. Նուարյանը վկայել է, որ Մեսրոպյան վարժարանի աշակերտների «առաջին խումբը տարին մի հետև իր հասուկ տպարանին Քուրակ կհրատարակեր», երբ երկրորդ խումբը հրատարակեց «մի այլ պարբերական» իրեն մրցակից Քուրակ Հայկազյանի⁸։ Թեև հայանի չէ, թե որքան է անել այդ մրցակցությունը, զմիայ չէ եզրակացնել, որ պարբերականն իր գոյությունը պահպանել է մեկ տարուց էլ ավելի և եզ թվում է հավաստի չի կարելի համարել նաև պարբերականի պապ սրման մինչև այժմ բնդունված թվականը՝ 1855-ը և վկայի հավանական է, որ պարբերականը պապարել է հաջորդ տարին, երբ Մեսրոպյան վարժարանի նետադիմական հոգարարությունը հաջողվեց պարտից փառել իր սաների տպագրական գործունեությունը խրախուսող առաջադեմ մանկավարժ Լեոնյան Փափագյանին։

Փարթաժավալ այս պարբերականը, ընայած «օրագիր» վերաանությունը, բայց էր տեղում ամիսը մեկ անգամ, բայց ոչ կանոնավոր հասարակականությամբ։ Մեծ հայանի աղբյուրները կոնկրետ պապափառ չեն տալիս այն նյութերի մասին, որոնք զեռեղվել են ամսագրում, այն հարցերի մասին, որոնք արժարժվել են նրա էջերում։ Լեյդ պակասը որոշ շուփով լրացնելու նարավորություն են բնծեռում պարբերականի պահպանված երկու՝ 1855 թ. մարտ (N 3) և մայիս (N 5) ամիսների համարները⁹։

Նկատի ունենալով, որ այդ պարբերականից Սովետական Հայաստանի և Միության գրապարաններում չկա և որ այն կարող է հետաքրքրել հայ մամուլի, ինչպես նաև պապական հայ պարտի պատմությունն ուսումնասիրողներին, համառոտակի անդրադառնանք այդ երկու համարներին։ Նախ և առաջ աչրի է գարնում այն, որ ամսագիրն ունեցել է իր որոշակի պրոգիրը։ «Բարության, բանասիրական և ուսումնական» — այս խորագիրն ինքնբոսինքյան վկայություն է այն մասին, որ պարբերականն ունեցել է գառախարակչական-ուսուցողական բնույթ։ Թեև այն չի փայլում իր ձևավորումով, բայց պատանի հրատարակագիրները նյութերը անգավորել են բոս բաժինների, էջերը լրջափակել զուգահեռադժերով, նյութերը շարել երկու սյունով, օգտագործել տարբեր տառատեսիլներ։ «Թուրքական Հայկազյանի» սովորական ծավալը մեկ մամուլ է (16 էջ)։

Լեմագրի այս համարներում զեռեղված նյութերը բաղմագան են՝ բնրթվածներ, ոտանավորներ (մեծ մասը գրարար), պատմվածքներ, գրույցներ, նետաքրքրական հաղորդումներ, անելույթներ, նամակներ, որոնք որված են արեմոսհայ գրական լեղվով։ Դրանք զլխավորապես թարգմանչական են և հիմնականում տեղադրագիր, որն բոս երևույթին կուեկաթիվ աշխատանքով ստեղծված լինելու հետևանքն է։ Նյութերի հեղինակներից, բացի Ք. Ս. Լ. և Ք. Ս. Յ. Պ. սկզբնառառերով ստորագրողներից, հայանի են Վ. Հար. Սիմոնարյանը, որը թարգմանություն է կատարել հունարենից և Գալուստ Կոստանդյանը, որն ամսագրի N 3-ում զեռեղվել է անգլերենից թարգմանված մի գրույց։

«Թուրքական Հայկազյանը», որքան զա հնարավոր է գատել մեզ հայանի երկու համարներից, կապված չէր բուն կյանքի, առավել ևս Մեսրոպյան վարժարանի և զմյուռնահայ իրական-

5 Նշան Պապիկյան, Տարեցույց, 1907, Կ. Պոլիս, երկրորդ բաժին, էջ 14։

6 Հ. Բոսյան, Հայր ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, 1899, էջ 278։

7 Պ. Սիմոնյան, Հուշամատուան. Հայկական Զմյուռնիա, Փարիզ, 1936, էջ 36։

8 Մենք օգտվում ենք այդ համարների մեր առաջած միկրոֆիլմից հանված լուսանկարչական պատճենից, որի երկու օրինակը տրամագրված են Լ. Մյանսիկյանի անվան պետական հանրային գրադարանին։

9 Լեյս փատան իրավունք է տալիս վկայելու, որ հայանի փիլիսոփա-բնագետ Գալուստ Կոստանդյանը սկզբնապես սովորել է Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանում և զեռ մանուկ հասակից հանգես է եկել աշխարհարար թարգմանություններով, հանգամանքներ, որոնք ինքնբոսինքյան հետաքրքրական են նրա կյանքն ուսումնասիրողներին։

նություն հետևեցին ավելի շուտ գաղութացմանը՝ ընթերցանության համար նախատեսված նյութերի ուրույն ժողովածուի ապագա ստեղծումը և թողնում:

Ամսագրի ամբողջական հավաքածուն չունենալու պատճառով մենք զրկված ենք նրա բովանդակության մասին րիշ թե շատ լրիվ պատկերացում տալու հնարավորությունից: Բայց 1855 թ. մարտ և ապրիլ ամիսների համարները օգնում են որոշ չափով լրացնելու այդ բացը: Այդ համարների բովանդակությունն առանձնապես հարուստ չէ նրանցում գեղեցիկ նյութերով: Գերբերացողական բարոյախոսական բնույթ ունենւ Այդ տեսակետից բնորոշ է N 3-ում տպագրված առաջին հոդվածը՝ Պարբերական հրատարակչներից մեկի թարգմանած այդ հոդվածը սխալմամբ է այն գովարտությունների մասին, որ «աներկյուղության և արիության» շնորհիվ իրենց պատանի հասակում կարողացել են հաղթահարել «աշխարհի երեկի մարդիկ»: Հոդվածում իրեն օրինակ շատերի թվում նշանակվում է նաև Վ. Լեոնովը՝ Պետրոս Ա. ստացկաչուրը», որն «իր մանկության հասակը մեծամեծ վտանգներով անցուցաւ: Հունարենից թարգմանված այս հոդվածն ավարտվում է հետևյալ խրատով: «Այն, որ փորձանայ և գովարտությանը գեղ կրնա մարտնչել, այնպիսին կհաջողի իր մարին դրածը հառաջ տանել և վերջապես դուրս գալ անուն մը ստանալ»: Նման կարգի խրատներ են պարունակում նաև մի շարք այլ նյութեր:

Աշակերտական այդ պարբերականում տեղ են գտել հարուստներին ու տիրապետող խավին մերկացնող արտահայտություններ «անշատ», բայց իրականում խարաղանող նյութեր՝ Գրանցից է «Հնդկաստանցի իշխանի մը ապերախտությունը» լեհագրող անտառապիր հակիրճ գրույցը⁹, որ մերկացվում է իր կյանքը փրկած «սրբազան գերիի» նկատմամբ «անխիղճ մարդու» իշխանի «արտաքին կարգի» վարմամբ: Մոգում խեղդվող իշխանի մազերից բաշխված ստրուկը փրկվում է նրա կյանքը «Անտրե և» ուղիղ գալուց հետո արարի վրա է հարձակվում մաշից փրկված իշխանը, ինչպես համարձակեցար բու անարժան ձեռք իմ օրնեակ զյուսու վրա դնելու»: Եվ նա հրամայում է սպանել իր «զյուսը պղծած» ստրուկին: Երբ իշխանը նորից է ծովն րնկնում և օգնություն խնդրում, նրան նշեցնում են, թե ինչպես վարձատրեց իր կյանքը փրկած ստրուկին և թողնում, որ խեղդվի իր ապերախտության համար:

Ուշագրավ է «Ակամա ստաղարաշխ» հերթաթի թեման նրա հերոսը «աշխատասեր հնակարկատ» Աննան է, որի միակ երազանքն իր կյանքը խաղաղությամբ անցկացնելն է: Սակայն նրա գեղեցիկ կինը՝ Սիտարան, «պո՛ւ չէր իր էրկանը ազրատիկ վիճակեն... և միշտ խենթ է մենթ բաներ կհնարեր իր մտացր մեջ հարստության և մեծության հասնելու» համար: Փառասներ, աչքածակ, պճնամուկ կինը մի օր տեսնելով թողալու մոգապետի, «փոստավոր հագուստներ հագած, գոնարներով դարդարված և նաժիշաներով բոլորված» կնոջը, պահանջում է ամուսնուց թողնել հնակարկատությունը և ստաղարաշխ դառնալ: Կնոջ նկատմամբ ունեցած սիրուց զրկված Աննան վաճառում է իր ունեցածը և ստաղարաշխական առարկաներ գնելով լրեն ստաղարաշխ, գուշակող հուշակում: Պատահականությունն օգնում է նրան նա համբավ է ձեռք բերում, միանգամից մեծ գումար ստանում, բայց «իր բազմին բաներուն վրա» չի ուրախանում և նախկին կյանքն է երազում: Կինն, ընդհակառակը, ոգևորում է ամուսնուն, «հասաջացիր այս նույն արհեստից մեջ ու մենք հայուստ և երջանիկ պիտի ըլլանք»: Չկարողանալով զիմադրել կնոջ փառասիրությանը, Աննան ստիպված նորից է մոգության գիմում: Խարդիկ սկսում են նրան հավատալ¹⁰:

Հերթաթի շարունակությունը հայտնի չէ: Այն պետք է հրատարակվեր պարբերականի հաջորդ համարում, որը մեզ չի հասել: Գովար է ասել, թե ինչով կավարտվեր իր երջանկությունն ազնիվ աշխատանքի մեջ տեսնող ամուսնու և նրա փառասեր ու փառամուկ կնոջ կոնֆլիկտը, ինչպես կդարձանային իրադարձությունները մասամբ «Քաջ եղարի» և մասամբ էլ «Սուկե ձկնիկի» սյուժեն: Նշեցնող այս հերթաթում: Բայց մեզ հայտնի հասվածն էլ հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ հերթաթն ընթերցողներին մեջ կուսաջացներ սեր՝ գեղի աշխատանքը, համակրանք՝ գեղի ազնիվ արհեստավորը և առեւտրուն՝ փառասեր մարդկանց նկատմամբ:

Աշխատասիրության, իր շնորհրդ կատարել սպորձելու և ձեռք բերած նվաճումով հանգրստանալու գաղափարն է ընկած պարբերականի տպագրած գրույցներից մեկի հիմքում: Նրա հերոսը «կտոր մի չոր հացով» ապրող, «սարք և աղբատ», «անտանելի խեղճությանը» մեջ գտնվող Սամվելն է, որը, սակայն, օժտված է նկարչի, իր իսկ փառալուսի նախանձը շարժող տաղանդով: Իր առաջին նկարով բարեկեցիկ կյանք ապահովելով, նա աչքիս չի տեսնում:

⁹ «Քուխակ Հայկազյան», Զմյուսնիա, 1855, N 3, էջ 35:

¹⁰ Նույն տեղում, N 5, էջ 69.—73:

ձուռն և զոհ է գնում թխտա տգահ և կծծի» իր վարպետից ժառանգած որկրամոլությունը: Սովորել միայն լավը, միշտ զեկավարվել վեհ գաղափարներով,— այս հետևությունն է հանդում բնթերցողը կարգալով գրույցը¹¹: Նման գաղափարախոսությունը են տողորված նաև պարբերականի մի շարք այլ նյութերը:

«Թուրքական Հայկազյան» տպագրում էր նաև շափածո գրվածքներ: Դրանց մի զգալի մասը գրաբար է և կրոնական կնիք է կրում: Բայց կան նաև աշխարհարար, ազատ թեմաներով գրված բանավորներ: Հետաքրքրական է մանավորապես Մեսրոպյան գրքերին նվիրված գրաբար ձևեր: Ձուռն անհայտ հեղինակը՝ Ձ. Ս. Ա.-ն կոչ է անում պատանի բնթերցողներին ձուռն կենցաղից, բարդավաճ կյանքից զերազատել ուսումը, գիտությունը և «բզակներու ցանց գիմաստություն չարարեալ պատուական»: Նա մզում է գեպի խորենացու բնթերցանությունը, տգիտության խափարի փարատումը, գեպի թլուսածաճանչ իմաստությունը:

Արդ զի՜նչ օգուտ կայցե մարդոյ թե կենցաղիս ձուռն փառօր

Բարդավաճեալ իցե կարի, այլ յոյժ աղբառ և մտօր.

Գանձը բնաւին ո՛չ երջանիկ առնեն զմեզ աշխարհի

Եկերիցիմք այլ թէ միայն զիրս յիմաստից ցանկալի,

Երանելի՜ ոյց յարածամ սէր արծարծեալ ի յուսման

Ձհեա պնդին ի գարդ մտաց իւրեանց ի լոյս գիտութեան¹²:

Հինավուրց հայկական գաղտնի օտարամոլ որոշ շրջանների գեմ է ուղղված պարբերականի շափածո երկերից մեկը, որ գրված է աշխարհարար և աշխի է բնկնում հղկված ոճով: Երա սուր սլարն ուղղված է «հայրենյաց լեզուն» մոռացողների, իրենց աղգասեր համարող, բայց «օտարին փառաց հետք կապված» հայերի, իրենց զավակներին մայրենի լեզվից առաջ նուարեն կամ տաճկերեն սովորեցնող ծնողների գեմ: «Կ'ավաղեմ զանոն», — նշանում է բանաստեղծության հեղինակը և կոչ անում:

Սակայն մենք, եղբարք, շնամներ անոնց վարբերուն մոլար,

Այլ սրտով պատվենք բարեջան նախնյաց հիշատակն արդար¹³:

Ուշագրություն արժանի հանգամանք է, որ ամսագրի այս համարներում գուտ կրոնական բովանդակությամբ, Աստվածաշնչից բաղված առասպելներ հրամցնող նյութեր չկան: Ընդհակառակը, նրանցում կան նյութեր, որոնք աշակերտներին մզում են գեպի ունալ կյանքը, բնագիտությունը, նրանց ուղեկցում գրքերի աշխարհը: Դրանցից են Փարիզի նշանավոր գրադարաններին, ապակու ստեղծման պատմությունը, ներկ պատրաստելուն նվիրված հակիրճ նյութերը: Վերջապես, աչքի է զարնում նաև ամսաթերթի պարզ ձևավորումը, ոչ մեծ ծավալը, արտաքին տեսքը, սրճեր ևս հարմարեցված են պատանի բնթերցողների ճաշակին:

«Թուրքական Հայկազյան» բաժանորդագրությամբ տարածվում էր ոչ միայն Ձմյունիայի, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս: Նրա տարածմանը նպաստում էին պատանի հրատարակիչների ծնողներն ու մանկավարժները: Ամսագիր հրատարակողները մտադիր էին հետադաշում ավելացնել նրա պարբերականությունը:

Եթե ամփոփելու լինենք այս համառոտ հաղորդումը, ապա պետք է մատնանշենք. «Թուրքական Հայկազյան» հայ մանկական մամուլի առջնեկն է, ուներ իր առանձին տպարանը, հրատարակվում էր Մեսրոպյան վարժարանի սաների ընդհանուր ուժերով, նախատեսված էր գաղտնի հասակ երեխաների համար, լույս է տեսել 1854—1856 (?) թվականներին, ուներ ուսումնագատարակչական բնույթ:

Այս պարբերականի հետ սերտորեն առնչվում է նաև Մեսրոպյան սաների հրատարակած «Ի ալ ամսագիրը՝ «Երկասեր», որը մինչև հիմա մեզ գրեթե հայտնի չէր: Նրա մասին հայ մամուլի պատմաբաններից մատնանշում են միմիայն Գ. Լևոնյանը և Ն. Գասապյանը: Լևոնյանը իր լիակատար ցանկում (1934) «Պարբերականներ, որոնց թվականները մեզ անհայտ են» բաժնում, 1399 համարի տակ հիշատակում է՝ «Երկասեր, Ձմյունիա», իսկ թվականի փոխարեն գնում է հարցական նշան, որեւէ փաստ չունենալով որոշելու համար XVII թե՛ XIX դարում է այն լույս տեսել¹⁴: Իսկ Գասապյանը «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1961 թ. N 3—4-ում լույս աեսած իր արժեքավոր գրախոսականում «Երկասեր» նշում է՝ Հովհ. Պետրոսյանի բիրդիգրաֆիայում շնչված պարբերականների շարքում: Ահա այն ամենը, ինչ հա-

11 Նույն տեղում, էջ 74—75:

12 Նույն տեղում, N 3, էջ 36:

13 Նույն տեղում, N 5, էջ 69:

14 Գ. Լևոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Երևան, 1934, էջ 151 և 189:

գործվում է «Ներկասերի» մասին: Այս պարբերականի վերաբերյալ ես չափազանց կարևոր ավյալներ է հաջորդում Մ. Նուպարյանը, որը Մեքսիկայի վարժարանում սովորելու տարիներին անմիջական մասնակցություն ուներ պարբերականի հրատարակման գործում: «Ներկասերի» ես, «Թուֆակ Հայկազյանի» նման, հրատարակում էին Մեքսիկայի վարժարանի մի խումբ աշակերտներ, զորոնք այս նստակն տպարան կր հաստատեին և թերթ կր խմբագրեին»: «Ներկասերի» տպարանը ես նույնպիսի մի տպարան էր, ինչպիսին «Թուֆակին» էր՝ ստեղծված աշակերտների ու նրանց ծնողների ջանքերով: Մ. Նուպարյանը, այս տպարանի գրաշարը, վերջիցում է. «Հայրս՝ ուսումնասիր և միշտ կամակաւար որեւ ինչիրիս Երկասերի մամուլն տպագրեց ուրեմն մեր տան ատաղձագործին»: Այդ բաժակուն «ձախափեր» արհեստագործի պատրաստած փայտյա մամուլակալներով էլ տպագրվում էր աշակերտական պարբերականը: Աշակերտներին աջակցողների թվում էր գմյունահայ հայանի հրատարակիչ Հարություն Տեռտեյանը, որը մանկական նորաստեղծ տպարանին արամագրեց «ՄյուսՏեռտեյան կիսամաշ առաւր» և «Հանդեսի» նամար գորգարուն գոտ իմա՝ հակում—Մ. Հ. յ... պատրաստեց իր հաջողակ ձևերելով»: Նա էլ հենց պատանի հրատարակիչներին հուշեց նոր պարբերականը կոչել «Ներկասերի»¹⁵ անունով:

Այս դեպքում էլ աշակերտներին օգնում ու խրախուսում էր Անդրեաս վարժագետը, որը, ինչպես վկայում է նրա սանը, «կարգապահության, թեպետ ծայր սասիճան նախանձախնդիր աշակերտներ, ներդաժիտ կրկնում մեզ, եթե տպարանական գրագմանց պատճառով երբեմն ուշ հասնեինք գաղաղ»¹⁶: Սիրելի ուսուցչին հաճելի լինելը «իրենց հոգեբանական քղձակարդ գործած, աշակերտները արտակարգ խանդավառությամբ էին շեղում մուլա եղել պարբերականի հրատարակմանը: «...Հանկարծ,—գրում է Նուպարյանը,—մեյ-մեկ խմբագիրները գործած»¹⁷ օրագրի նույնիսկ կրեկինը կամ կիւրգմանեկինը, և մեր պարտապո օրերն ու ժամերն ույզ գրվածները տպելու կգործածեկինը, մանկության հասակի հատուկ իրավունքն եղող գրողների ու խաղի ժամերն խորելով, գողնալով»¹⁸:

Վարժարանի սաները մեծ գծվարությամբ էին գլուխ բերում պարբերականի հրատարակությունը: Երկասերի... տպագրությունը,—վերջիցում է Նուպարյանը,—...տանն-տանն անտանելի կերպով տղատա և գրեթե անընթեռնելի հանդամանը կստանար: Տասերը կգրաշնվեին գողգողուն, երբեմն խաղաղ անհայտ և երբեմն մրտա ու ամենաթանձր կերպով...: Ստատրյալ հրձվանք էին ստրում պատանի հրատարակիչները, երբ ռորպես թե հրաշք» բարեկամվում էր տպագրությունը և «Երկասերի» տղատա տղերը փոքր ինչ կարգվեին»: Մանուկ մասնալիսաններին ու տպագրիչներին այս բնագամ էլ խրախուսում ու աջակցում էին նրանց լուսամիտ ծնողները և առաջադեմ մանկավարժ մեկգրեաս Փափազյանը:

«Ներկասերի», ինչպես կարելի է ենթադրել Նուպարյանի հուշագրությունից, տպագրվում էր շատ փոքր («մանրագլատական») ծավալով, միայն մեկ երեսի վրա, մեծ ուշացումներով («հրատարակումը շարաթներով ես կմնար»)։ Նուպարյանը, գմրախաւարար, չի պատմում, թե ովքեր էին մասնակցում թերթի հրատարակությանը, ովքեր էին փաստական խմբագիրները, ինչ նյութեր էին տպագրվում նրանում: Միակ բանը, որ պարզ է, գա աշն է, որ «Ներկասերի» մինչե վերջ էլ «Թուֆակ Հայկազյանի» Երցորչն էր և հավանաւար նույն բնույթի ուներ, ինչ «Թուֆակ Հայկազյանի»։ Բայց Նուպարյանի վկայությունից երևում է, որ «Ներկասերի» սուներ բունի մը տանյակ բաժանորդներ» և նույնիսկ եր հատուկ գործակալը՝ Ն. Պոլսում: Դա պոլսաւայ նշանավոր մեծատուններից մեկի սրղին, հետագայում Բլիաս Լիկեղի Չալան անունով հայանի հարուստն էր: «Ամսյա հանդեսի» բաժանորդագիրը գյուրամաաշելի էր՝ տարեկան 14 գուրուշ: Նրա հրատարակության ժամանակամիջոցի մասին մեզ հայանի աղբյուրները որոշակի տվյալներ չեն հաջորդում: Նուպարյանի հուշերից պարելի է ենթադրել, որ այն հրատարակվել է 1855 թ., և գուցե նույն թվականին, իսկ ավելի հավանական է հաջորդ տարում էլ գաղարել: Դա պարզվում է Նուպարյանի հետևյալ վկայությունից: Մեքսիկայի վարժարանի աշակերտների ժառանգին խումբը տարի մը հետե իր հատուկ տպարանեն Թուֆակ կհրատարակեր, երբ

¹⁵ «Արեւելյան մամուլ», 1894, էջ 704:

¹⁶ Նշան Պապիկյան, Տարեցույց, 1907, էջ 15:

¹⁷ Այս վկայությունն է բաւ Երեսիթին Տիմր գարձել, որ բուլղարահայ բանասեր ներսես Գասադյանը «Ներկասերի» հրատարակության տարեթիվը համարում է 1854-ը, իսկ խմբագիրը՝ Մեքսիկայի Նուպարյանին (տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, N 3—4, էջ 321): ՄԷԼ թվում է թե այս դեպքում հարգելի բանասերը սխալվում է:

¹⁸ «Արեւելյան մամուլ», 1894, էջ 704 և հաւ:

երկրորդ խումբը... Հրատարակեց Երկատեր...»¹⁹ Իսկ «Քույրակ Հայկազյանը» սկսել է հրատարակվել 1854 թ.:

Երկրորդ այդ ամենից, կարող ենք եզրակացնել, որ «Երկատերը» հրատարակվել է Զմյուռնիայում, 1855—1856 (՝) թթ., հրատարակողները եղել են Մեսրոպյան վարժարանի սաները, լույս էր տեսնում անկանոն, սարածվում էր բաժանորդագրությամբ՝ տեղում և զմյուռնիայի զաղութի սահմաններից դուրս, ապարանք հիմնել են իրենք՝ աշակերտները, ծավալը եղել է փոքր, հավանաբար «Քույրակ Հայկազյանի» չափով (14 X 29 սմ):

Աշակերտական այս երկու պարբերականների լրիվ նախադրույթն ընկած էր մեզ գրվում է նրանց կատարած գերին ամբողջական գնահատական տալու հնարավորությունից: Մի բան, սակայն, պարզ է, որ զաղութային հեղափոխության փորձարանի սաների հիմնած ապարաններն ու հրատարակած պարբերականները (նրանք լույս են րենայել նաև «Բարձր»²⁰ անունով պարբերական, որի մասին մենք անգիտություններ չունենք), ժանրի մեջ և երբեք արձանագրում չեն արձանագրում հրատարակական գործը, նպատակով էին լուսավորության տարածմանն ու ժամուկների ինքնագործունեության զարգացմանը: Գրա լեռ՝ միաժամանակ, այդ պարբերականների հրատարակումը աշխարհարար լեզվով, վաղ շրջանից ճաշակ էր պատվաստում երկտարա սերնդի մեջ, նրանց մղում չեն արձանագրում աշխարհարարի մշակումն ու զգույնը:

«Քույրակ Հայկազյանի» և «Երկատերի» հետ է կապվում նաև Հայ պարբերական մամուլի պատմության մի կարևոր փաստի՝ Հայ մանկական մամուլի սկզբնավորման, թվականի աշգրտում: Սովորաբար Հայ առաջին մանկական պարբերականը համարվում է 1856—1858 թթ. լույս տեսած «Քառորդ բարեկամ մանկանց» կիսամյա հանդեսը: Այնինչ «Քույրակ Հայկազյանը» և «Երկատերը» մեզ հնարավորություն են տալիս Հայ մանկական մամուլի սկզբնավորման թվականը բաժանելու տարով ետ տանել և հասցնել 1854 թ.:

Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ О БИБЛИОТЕКАХ АРМЯН ВО ЛЬВОВЕ В XVII ВЕКЕ

Поселившись с давних времен на украинских землях, армянские колонисты не только способствовали экономическому развитию украинских городов, о чем так убедительно свидетельствует история каждого поселения, но также, воспринимая лучшие достижения культуры русского, украинского и польского народов, сохраняли и развивали свою культуру. Если жизнь армян под властью Турции и Персии справедливо называется трагической историей армянского народа, то условия жизни армянских поселенцев на украинских землях, несмотря на тяжелый феодально-крепостнический гнет, все же были лучшими.

Приобретя себе вторую родину, постоянно находясь в живых контактах с украинским, русским, польским и другими народами, армянские поселенцы внесли большой вклад в развитие культуры своего народа. Первостепенное значение в развитии культуры армянских поселенцев на Украине принадлежит армянской колонии в г. Львове, который в XVI и в начале XVII вв. был самым крупным культурным центром Украины. Здесь в 1574 г. начал невиданное до того времени на наших землях книгопечатание русский первопечатник Иван Федоров (первоиздания которого и печатный станок XVI—XVII вв. экспонируются во Львовском историческом музее). В это же время существовали знаменитая школа и типография Львовского Ставропигийского братства, где в самом начале XVII в. было организовано армянское книгопечатание, начало которому было положено в 1512 г. в Венеции.

¹⁹ «Երկրի մամուլ», 1894, էջ 203.

²⁰ «Ենթին Բարձր տեսնի ամենամանր հանգնի մասը հրատարակվեցավ Մեսրոպյան սաների», — «Քույրակ Հայկազյանի» և «Երկատերի» մասին խոսելուց հետո, գրում է Մ. Նուպարյանը իր «Բզմիրի Հայ ազգագրության պատմությունը» հոդվածում («Հայ գրականություն», Բզմիր, 1912, № 12, էջ 4):